

UDC: 297

LBC: 63.3(2)6-6; 63.3 (2)64; 63.3(5 e)64

MJ № 449

 [10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378](https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378)

FROM WESTERN AZERBAIJAN TO KARS: THE RELIGIOUS AND SOCIO-CULTURAL LEGACY OF AKHUND MALIK MAHAMMAD ISHIGLI

Hilal Aghamoghlanov*

Abstract. The city of Kars, located at the crossroads of Anatolia and the Caucasus, is inhabited mainly by three Turkic-speaking groups: local Anatolians, Azerbaijani migrants from Western Azerbaijan, and Terekeme. In the late 19th and early 20th centuries, wars, revolutions, and Soviet occupation prompted mass migrations of Azerbaijanis to Kars and other provinces, significantly reshaping the city’s demographic structure. In the early 20th century, the prominent Islamic scholar Axund Malik Mahammad Ishigli, fleeing Soviet persecution, settled in Kars and engaged in religious and social activities. In 1952, under his leadership, the first Ja’fari-Shi’a mosque in Turkey, the Yeni Mahalle Mosque, was constructed. He also promoted religious education through his work *Doğru Yol*, emphasizing Islamic unity and distancing from sectarianism, acting as a unifying figure across different religious and ethnic communities.

Keywords: Western Azerbaijani Islamic scholars, Axund Malik Mahammad Ishigli, Kars region, Ja’fari school of thought, inter-sectarian rapprochement, religious and social activities

* Researcher and PhD Candidate, Institute of Oriental Studies named after Acad. Ziya Bunyadov, NAS of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

E-mail: hilal_ali@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>

To cite this article: Aghamoghlanov, H. [2026]. FROM WESTERN AZERBAIJAN TO KARS: THE RELIGIOUS AND SOCIO-CULTURAL LEGACY OF AKHUND MALIK MAHAMMAD ISHIGLI. *“Metafizika” journal*, 9(1), pp.370-378.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378>

Article history:

Received: 14.12.2025 **Revised:** 12.01.2026 **Accepted:** 02.02.2026 **Published:** 15.03.2026

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

УДК: 297

ББК: 63.3(2)6-6; 63.3 (2)64; 63.3(5 e)64

МЖ № 449

 [10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378](https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378)

ОТ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КАРС: РЕЛИГИОЗНОЕ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АХУНДА МАЛИКА МАХАММАДА ИШЫКЛЫ

Хилал Агамогланов*

Абстракт. Город Карс расположен на перекрестке Анатолии и Кавказа и населен тремя основными тюркскими группами: местные анатолийцы, азербайджанцы, переселившиеся с Западного Азербайджана, и таракемы. В XIX–XX веках войны, революции и советская оккупация привели к массовой миграции азербайджанцев в Карс и другие провинции Турции, что значительно изменило демографическую структуру города. В начале XX века видный исламский ученый Ахунд Малик Махмед Ишиклы, спасаясь от советских репрессий, переселился в Карс, где занимался религиозной и общественной деятельностью. В 1952 году под его руководством был построен первый в Турции джафаритский шиитский храм - мечеть «Новый квартал». Он также занимался религиозным просвещением и в книге «Правильный путь» пропагандировал единство ислама и отказ от сектантства, играя объединяющую роль среди разных религиозных и этнических групп.

Ключевые слова: исламские ученые из Западного Азербайджана, Ахунд Малик Махаммад Ишикли, регион Карс, джафаритский мазхаб, межмазхабное сближение, религиозная и общественная деятельность

* Научный сотрудник Института востоковедения имени акад. Зии Бунятова, НАН Азербайджана; Баку, Азербайджан

Е-mail: hilal_ali@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>

Цитировать статью: Агамогланов, Х. [2026]. ОТ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КАРС: РЕЛИГИОЗНОЕ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АХУНДА МАЛИКА МАХАММАДА ИШЫКЛЫ. Журнал «Metafizika», 9(1), с.370-378.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378>

История статьи:

Поступила: 14.12.2025 Переработана: 12.01.2026 Принята: 02.02.2026 Опубликовано: 15.03.2026

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

UOT: 297

KBT: 63.3(2)6-6

MJ № 449

 10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378

QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN QARSA: AXUND MALİK MƏHƏMMƏD İŞIQLININ DİNİ-İCTİMAİ İRSİ

Hilal Ağamoğlanov*

Abstrakt. Qars şəhəri Anadolu ilə Qafqazın qovşağında yerləşir və əhalisinin böyük hissəsini yerli türklər, Qərbi Azərbaycandan köç etmiş azərbaycanlılar və tərəkəmələr təşkil edir. XIX-XX əsrlərdə Osmanlı-Rusiya müharibəsi, I Dünya müharibəsi, Bolşevik inqilabı və Sovet işğalı nəticəsində minlərlə azərbaycanlı Qars və digər vilayətlərə köçmüşdür. Bu köçlər Qarsın demoqrafik quruluşunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycandan Türkiyəyə sığınmış görkəmli islam alimi Axund Malik Məhəmməd İşıqlı Qarsda dini və ictimai fəaliyyət göstərmiş, 1952-ci ildə Türkiyədə ilk Cəfəri məscidinin – Yeni Məhəllə məscidinin inşasına rəhbərlik etmişdir. O, həmçinin dini maarifləndirmə ilə məşğul olmuş, “Doğru Yol” əsərində İslamın birliyini və məzhəbçilikdən uzaq dayanmağı vurğulamışdır. Axund Malik fərqli dini və milli qruplar arasında birləşdirici rol oynayaraq, icmaya xidmət və insanların düşüncələrinə təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Qərbi azərbaycanlı islam alimləri, Axund Malik Məhəmməd İşıqlı, Qars bölgəsi, cəfəri məzhəbi, məzhəblərarası yaxınlaşma, dini-ictimai fəaliyyət

* Elmi işçi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu; Bakı, Azərbaycan

E-mail: hilal_ali@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-7317-3206>

Məqaləyə istinad: Ağamoğlanov, H. [2026]. QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN QARSA: AXUND MALİK MƏHƏMMƏD İŞIQLININ DİNİ-İCTİMAİ İRSİ. “Metafizika” jurnalı, 9(1), səh.370-378.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.370-378>

Məqalənin tarixçəsi:

Daxil olub: 14.12.2025 **Yenidən baxılıb:** 12.01.2026 **Təsdiqlənib:** 02.02.2026 **Dərc olunub:** 15.03.2026

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. Giriş

XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk yarısı Qafqaz və Anadolu üçün dərin siyasi, sosial və demoqrafik dəyişikliklərlə səciyyələnən bir dövr olmuşdur. Bu proseslər nəticəsində Qərbi Azərbaycandan Türkiyənin şərq vilayətlərinə, xüsusilə Qars bölgəsinə kütləvi miqrasiyalar baş vermişdi. Sözügedən miqrasiyalar təkcə etnik və sosial strukturuna deyil, eyni zamanda həmin bölgənin dini həyatına və məzhəblərarası münasibətlərinə əhəmiyyətli təsir etmişdir. Bu kontekstdə Qərbi Azərbaycan mənşəli dini ziyalıların Türkiyədəki fəaliyyəti xüsusi maraq doğurur.

Belə şəxsiyyətlərdən biri Axund Malik Məhəmməd İşıqlı olmuşdur. Onun dini bilikləri, ictimai təşəbbüsləri və məzhəblərarası yaxınlaşmaya yönəlmiş fəaliyyəti Qars bölgəsində yaşayan Qərbi azərbaycanlı köçkün icmasının dini-ictimai formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu məqalədə Axund Malik Məhəmməd İşıqlının həyatı, dini-mənəvi fəaliyyətləri, Türkiyədə, xüsusilə Qarsda həyata keçirdiyi dini-ictimai təşəbbüslər və bu təşəbbüslərin bölgənin dini proseslərə təsiri araşdırılır.

2. Qarsda Qərbi Azərbaycan türklərinin miqrasiyası və demoqrafik təsiri

Qars şəhəri Anadolu ilə Qafqazın coğrafi qovşağında yerləşir. Şəhər, demək olar ki, tamamilə müsəlman olan təxminən 80000 nəfərlik əhalidən ibarətdir. Əhalinin əsas hissəsini bir-birindən fərqlənən üç türkdilli qrup təşkil edir: yerli Anadolulu türkləri; əsasən 1918-1925-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan ərazisindən köçmək məcburiyyətində qalmış azərbaycanlılar; mənşə etibarilə Qafqazla əlaqəli olan tərəkmələr. Bugünkü Qars şəhər mərkəzində əhalinin təxminən üçdə birini azərbaycanlıların təşkil etdiyi bildirilir [Stefan Williamson Fa. (2023). *Between Mezhep and Minority: Twelver Shi'ism in the Turkish Public Sphere*. *International Journal of Middle East Studies*. (Cambridge University Press) (2023), 55, 479-497].

Ermənistan ərazisində yaşamış azərbaycanlı əhalinin bir qismi zamanla Türkiyəyə köçmüşdür. Xüsusilə 1915-1920-ci illərdə 50 mindən artıq insanın Türkiyənin müxtəlif bölgələrinə üz tutduğu qeyd olunur [Aytən Əliyeva. *Türkiyədəki Qərbi Azərbaycanlılar - 5 ildə 500 min soydaşımız köçürülüb*. (tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qafar Çaxmaqlı ilə müsahibə). 31.10.2013. <https://modern.az/tehsil/46729/turkiyedeki-qerbi-azerbaycanlilar-5-ilde-500-min-soydasimiz-kr1b>]. XIX əsrin sonlarından etibarən baş verən bir sıra siyasi və hərbi hadisələr nəticəsində Qərbi Azərbaycan əhalisinin bir hissəsi Türkiyənin Qars, İğdır və Ardahan vilayətlərinə köçmüşlər. Bu miqrasiyaya səbəb olan əsas amillər sırasında 1877–1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsi, I Dünya müharibəsi (1914-1918), 1917-ci il Bolşevik inqilabı, eləcə də 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Azərbaycana işğalı göstərilə bilər [Öztaş, İzzet. “Türkiyə’de Din-Devlet İlişkisi ve İmâmiyyə Şifası (Darıca Örneği)”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (Nisan/April 2023) 1-25. s.7].

1920-ci illərdə imzalanmış Qars və Moskva müqavilələrindən sonra Sovet hakimiyyəti altında qalmaq istəməyən bölgə sakinləri də kütləvi şəkildə Türkiyəyə sığınmışlar. Məsələn, Ağbaba bölgəsindən olan 12 kəndin əhalisi bütövlükdə köç edərək Türkiyəyə keçib. Bu köçkünlərin bir hissəsi Amasiya vilayətinə, xüsusən də Merzifon qəsəbəsinə yerləşdirilib. Merzifon XIX əsrdən etibarən Qafqazdan gəlmiş Azərbaycan türkləri üçün sığınacaq yeri kimi tanınıb. Bugünkü Türkiyədə isə irəvanlı, ağbabalı, şörəilli, gümrülü, göyçəli və qəmərli mənşəli insanlara müxtəlif bölgələrdə rast gəlmək mümkündür [Aytən Əliyeva. Türkiyədəki Qərbi Azərbaycanlılar - 5 ildə 500 min soydaşımız köçürülüb. (tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qafar Çaxmaqlı ilə müsahibə). 31.10.2013. <https://modern.az/tehsil/46729/turkiyedeki-qerbi-azerbaycanlilar-5-ilde-500-min-soydasimiz-krbl>].

3.Axund Malik Məhəmməd İşıqlının həyatı

XX əsrin əvvəllərindən fəaliyyət göstərən irəvanlı islam alimlərindən biri də Sovet hakimiyyəti təqiblərindən qurtulmaq üçün Türkiyəyə köçməyə məcbur qalan görkəmli alim və ictimai xadim Axund Malik Məhəmməd İşıqlıdır.

Əsli Qərbi Azərbaycanın İrəvan qəzasına bağlı Oxçuoğlu kəndindən olan Malik İşıqlı 1889-cu ildə dindar bir ailədə doğulmuşdur. Atası Rövşən, anası Xədicə xanımdır. Həsən və Mustafa adlı qardaşları olmuşdur. Siyasi və ictimai çətinliklər nəticəsində ailə əvvəlcə Gümrü şəhərinə, daha sonra isə Türkiyə sərhədinə - Qarsın Arpaçay bölgəsindəki Məscidli kəndinə köçmüş, burada yerləşərək bir gün doğma yurdlarına dönəcəkləri ümidi ilə orada yaşamışlar [Dilqəm Əhməd. İrəvanlı seyidlər və Axund Malik Məhəmməd. 23 Oktyabr 2023, 09:32.

https://teleqraf.az/news/toplum/395033.html?utm_source=chatgpt.com].

Sosial şəbəkələrdə Axund Malikin fotosunu yayımlayan Zəfər Vəliyev adlı istifadəçi Axundun Qərbi Azərbaycanın Şörəl (Şörəyel) mahalının (Amasiya rayonu) Oxçuoğlu kəndində Daşdəmirilər tayfasında dünyaya göz açdığını, Qərbi Azərbaycanda Şura hökuməti qurulduqdan sonra Qarsa köçdüyünü qeyd edir, alimin dərin elmi və dini biliklərə malik bir şəxs olduğunu, İslam fəlsəfəsi və İslam hüququnu gözəl bildiyini vurğulayır [3].

Erkən yaşlarından ətrafındakı insanlar arasında nüfuz qazanan Malik Məhəmməd İşıqlı dinə marağı, liderlik və təbliğat bacarıqları ilə seçilirdi. Onun elmi və dini sahəyə yönəlməsini arzulayan atası oğlunu Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinə göndərmişdir. Burada o, ədəbiyyat, fiqh üsulu və məntiq kimi sahələrdə ilkin dini təhsil almış, daha sonra isə fəlsəfə, kəlam, təfsir və ali fiqh üzrə təhsilini davam etdirmək məqsədilə Təbrizə yollanmışdır. Təbrizdəki təhsilini başa vurduqdan sonra Malik İşıqlı yaşadığı Qars şəhərinə qayıdaraq ictimai və dini fəaliyyətlərə başlamışdır [Stefan Williamson Fa. (2023). Between Mezhep and Minority: Twelver Shi'ism in the Turkish Public

Sphere. International Journal of Middle East Studies. (Cambridge University Press) (2023), 55, 479-497].

Axund Malik Məhəmmədin 6 övladı olmuşdur. Onlardan 4-ü oğlan - Əli Rza, Məmməd Rza, Yəhya, Zəkəriyyə və 2-si isə - Xədicə, Hədiqə adlı qız övladlarıdır. Hacı Axund Məhəmməd Malik İşıqlı 2 aprel 1979-cu ildə vəfat etmiş və Qars şəhərinin Yeni Məhəllə qəbiristanlığında yerləşən ailə qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur [4].

4.Axund Malikin ictimai-dini fəaliyyətləri

Azərbaycan türklərinin Türkiyəyə miqrasiyası fonunda yaranan sosial-iqtisadi dəyişikliklər mühacir icmaları dini və ictimai sahədə yeni təşəbbüslərə yönəlmişdi.

Onun bu yanaşmasını Qarsda fəaliyyətə başladıqdan sonra məzhəb fərqləşməsinin aradan qaldırılması, dinlərarası anlaşmanın gücləndirilməsi və Əhli-Beyt irsinin təbliği istiqamətində bir sıra təşəbbüslər etdiyi çıxışlarında da görürük. Uzun illər Yusufpaşa məscidində əhli-sünnə imamı Molla Səmədin arxasında camaat namazlarında şəxsən iştirak etmiş, zaman-zaman burada moizələr oxumuş, dini tədbirlərdə iştirak etmişdir [Dilqəm Əhməd. İrəvanlı seyidlər və Axund Malik Məhəmməd. 23 Oktyabr 2023, 09:32. https://teleqraf.az/news/toplum/395033.html?utm_source=chatgpt.com].

Lakin Türkiyədə 1930-1950-ci illərdəki siyasi-ictimai vəziyyət səbəbi ilə Axund Malikin fəaliyyətləri birmənalı qarşılınmamışdı. Onun dini-ictimai fəaliyyətləri yerli ruhanilər tərəfindən fərqli reaksiyalarla üzləşmişdi. Bəziləri onun fikirlərinə şübhə ilə yanaşır, bəziləri isə hətta onun barəsində rəsmi orqanlara şikayətlər edirdilər [Stefan Williamson Fa. (2023). Between Mezhep and Minority: Twelver Shi‘ism in the Turkish Public Sphere. International Journal of Middle East Studies. (Cambridge University Press) (2023), 55, 479-497].

1950-ci ildə Axund Malik Ankara şəhərinə gedərək Diyanət İşləri Başqanlığından Qarsda bir Cəfəri məscidi inşa etməyə icazə istəmişdi. Qarsdan olan 3 azərbaycanlı millət vəkili – iki hüquqşünas: Lətif Aküzüm (1912-1975) və Abbasəli Çətin (1914-1975), eləcə də bir tacir: Veyis Koçulunun (1891-1984) dəstəyi ilə Malik həmin dövrdə Diyanət İşləri Başqanı olan Əhməd Hamdi Aksəki (1886-1951) ilə görüşdü [Dilqəm Əhməd. İrəvanlı seyidlər və Axund Malik Məhəmməd. 23 Oktyabr 2023. https://teleqraf.az/news/toplum/395033.html?utm_source=chatgpt.com]. Görüşdə iştirak edən Lətif Aküzüm həmin hadisə ilə bağlı xatirələrində deyir:

“Dəyanət İşləri Başqanlığına daxil olduğumuz zaman başqan bizə demək olar ki, əhəmiyyət vermədi, sadəcə kreslosundan azca qalxaraq əlimizi yüngül sıxdı və əyləşməyə dəvət etdi. Axund Malik birbaşa başqanın qarşısında əyləşdi. Axund Maliklə bir qədər söhbət etdikdən sonra görüşümüz bitdi və biz otağı tərk etmək üçün ayağa qalxdıq. Otağa daxil olduğumuzda bizi qarşılamaq

üçün ayağa belə qalxmayan başqan Əhməd Hamdi Aksəki çıxarkən bizi şəxsən binanın çöl qapısındanək ötürdü. Biz nə qədər narahat olmamamasını söyləsək də, o, bizi müşayiət etməkdə israr göstərdi və dedi: “Mən elmə və onun sahibinə hörmətlə yanaşırım”. Sonda bizimlə sağollaşdı və bir müddət sonra məscid tikintisi üçün lazım olan icazəni də bizə təqdim etdi” [Stefan Williamson Fa. (2023). *Between Mezhep and Minority: Twelver Shi‘ism in the Turkish Public Sphere*. International Journal of Middle East Studies. (Cambridge University Press) (2023), 55, 479-497. p.487].

Görüşlə bağlı başqa bir qeyddə yer alan məlumatda Dəyanət başqanının və bir neçə tanınmış ruhaninin Axund Malikin İslam biliklərini imtahan etdikləri bildirilir. Cibində yalnız kiçik bir Quran kitabı ilə görüşə gələn Axund Malik həm əhli-sünnə, həm də cəfəri-şiə hədis və fiqhinə dair geniş məlumatları ilə hər kəsi təəccübləndirmişdi. Nəticədə orada olanlar məscid inşası üçün icazə verən məktubu dərhal imzalamışdılar [Stefan Williamson Fa. (2023). *Between Mezhep and Minority: Twelver Shi‘ism in the Turkish Public Sphere*. International Journal of Middle East Studies. (Cambridge University Press) (2023), 55, 479-497].

Görüş zamanı nə baş verməsindən asılı olmayaraq, bu, Türkiyə Cümhuriyyəti tarixində ilk şiə məscidinin inşası üçün zəruri icazənin əldə olunmasında bir sıra amillərin, xüsusilə cəfərilərə münasibətdə dəyişən baxışın və Axund Malikin şəxsi keyfiyyətlərinin rolunun göstəricisi idi.

Axund Malik Məhəmməd İşıqlının Türkiyə Diyanət İşləri İdarəsi və dövlət rəsmiləri ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Türkiyədə ilk cəfəri-şiə məscidi olan Qars şəhərinin Yeni Məhəllə məscidinin tikintisinə icazə verilmiş, təməli qoyulan bu ibadət evi iki illik inşaatdan sonra 1952-ci ildə istifadəyə verilmişdir [Öztaş, İzzet. “Türkiye’de Din-Devlet İlişkisi ve İmâmiyyə Şiası (Darıca Örneği)”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 3/4 (Nisan/April 2023) 1-25. p.11-12].

Axund Malik Qarsa qayıtdıqdan sonra şəhərin əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Yeni Məhəllə bölgəsində məscid üzərində işləməyə başladı. İcma tikinti materiallarının xərcini qarşıladı, tikintidə könüllü olaraq iştirak etdi və məscid 1952-ci ildə yalnız yerli sakinlərin səyi ilə tikilib istifadəyə verildi [Stefan Williamson Fa. (2023). *Between Mezhep and Minority: Twelver Shi‘ism in the Turkish Public Sphere*. International Journal of Middle East Studies. (Cambridge University Press) (2023), 55, 479-497].

İlk şiə məscidini və icmasını təsis etməklə, Axund Malik Qarsda əhalinin bir böyük hissəsini təşkil edən Qərbi azərbaycanlı köçkünlərin öz milli və dini özəllikləri ilə tamhüquqlu dini-ictimai həyatda iştirakını təmin etmiş oldu. Camaat namazları zamanı Axund Malik həmişə Atatürkə və Türkiyə Cümhuriyyətinə dualar edərdi və bu, bu gün də Türkiyədəki həmin məsciddə rast gəlinən bir adətdir.

Axund Malik bu məsciddə fəaliyyətini yalnız ibadətlə məhdudlaşdırmamış, eyni zamanda dini maarifləndirmə istiqamətində geniş iş aparmışdır. Onun 1973-cü ildə nəşr etdirdiyi “Doğru Yol” adlı əsəri türk dilində qələmə alınmış və cəfəri əqidəsini sisteməlik şəkildə təqdim edən ilk mənbələrdən biri kimi tanınır. Əsər Ankarada “Güneş Matbaacılık” nəşriyyatında işıq üzə görmüşdü. Kitabda İslamın birliyi, məzhəbcilikdən uzaq dayanmaq və ortaq dini dəyərlərə vurğu əsas ideya kimi təqdim olunmuşdur. Türkiyə oxucular üçün cəfəri məzhəbinin əsas prinsiplərini ümumiləşdirən ilk yerli kitab sayılan “Doğru ol” adlı əsərində müəllif İslamın birliyini xüsusi vurğulayır, Peyğəmbərin dövründə və erkən İslam çağında yalnız bir məzhəbin olduğunu qeyd edərək belə nəticəyə gəlir: “Gəlin bir araya gələk və məzhəb mübahisələrini bir kənara buraxaq” [Malik Mehmet Işıklı, Doğru Yol. Ankara. Güneş Matbaacılık, 1973. 270 s., s.8].

Axund Maliklə bağlı xatirələrini bölüşən sosial-şəbəkə istifadəçisi, qarşı Abdurrahman Topçu deyir: “Onu “Axund əmi” deyər tanıyırdıq. Əhli-sünnə məzhəbinə mənsub olmağımıza baxmayaraq, atam (Məcid Topçu) ona çox hörmət göstərir, fikirlərinə dəyər verirdi. Məni dəfələrlə Yeni Məhəllədəki cəfəri məscidinə Axunddan nəsihət və moizə almağım üçün göndərirdi” [3].

Bu fikirlərə əsasən, əminliklə deyər bilərik ki, Axund Malik Məhəmməd Işıqlı yaşadığı Qars bölgəsində fərqli dini baxış sahibləri, fərqli milli adət və ənənələrə malik qruplar arasında öz birləşdirici və maarifçi fəaliyyətləri ilə sevgi, qardaşlıq, yaşadığı dövlətin dəyərlərinə sədaqət hissini aşılamaş, xalqa fədakarlıqla xidmət göstərərək hər kəsin sevgi və ehtiramını qazanmış, insanların düşüncələrinə müsbət yöndən təsir göstərər bilmişdir.

5.Nəticə

Araşdırılan materiallar göstərir ki, Axund Malik Məhəmməd Işıqlı XX əsr Türkiyəsində yalnız bir din xadimi kimi deyil, eyni zamanda məzhəblərarası dialoqu, dini tolerantlığı və ictimai birliyi təşviq edən mühüm ictimai fiqur kimi çıxış etmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Qars şəhərində Türkiyə Cümhuriyyəti tarixində ilk Cəfəri məscidinin inşa edilməsi şiə icmasının dini hüquqlarının tanınması baxımından mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Axund Malikin fəaliyyəti ibadət müstəvisi ilə məhdudlaşmamış, dini maarifləndirmə, məzhəblərarası yaxınlaşma və dövlətə sədaqət prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Onun “Doğru Yol” əsərində vurğuladığı İslam birliyi ideyası və məzhəbcilikdən uzaq durmaq çağırışı, dövrün siyasi-ictimai reallıqları fonunda əhəmiyyətli bir dini mövqe kimi qiymətləndirilə bilər. Bütün bunlar Axund Malik Məhəmməd Işıqlının Qars bölgəsində fərqli dini və etnik qruplar arasında qarşılıqlı hörmətin formalaşmasına, dini-ictimai harmoniyanın möhkəmlənməsinə real töhfə verdiyini göstərir.

6.ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, A. (2013, 31 oktyabr). *Türkiyədəki Qərbi Azərbaycanlılar – 5 ildə 500 min soydaşımız köçürülüb* (tarix üzrə fəlsəfə doktoru Qafar Çaxmaqlı ilə müsahibə). Retrieved from <https://modern.az/tehsil/46729/turkiyedeki-qerbi-azerbaycanlilar-5-ilde-500-min-soydasimiz-krlb>
2. Əhməd, D. (2023, 23 oktyabr, 09:32). *İrəvanlı seyidlər və Axund Malik Məhəmməd*. Retrieved from <https://teleqraf.az/news/toplum/395033.html>
3. Facebook. (n.d.). *Foto paylaşımı*. Retrieved from <https://www.facebook.com/photo/?fbid=360906060652197&set=a.140007102742095>
4. Kars Ehlibeyt Derneği. (n.d.). *Camii hocalarımız*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20181001234511/http://www.karsehlibeyt.org/camii-hocalarimiz/>
5. Işıklı, M. M. (1973). *Dogru yol* (270 s.). Ankara: Gunes Matbaacilik.
6. Oztas, I. (2023, April). Türkiye’de din-devlet ilişkisi ve İmamiye Siasi (Darica orneği). *Din Sosyolojisi Arastirmalari*, 3/4, 1–25.
7. Williamson, S. F. (2023). Between mezhep and minority: Twelver Shi‘ism in the Turkish public sphere. *International Journal of Middle East Studies*, 55, 479–497. Cambridge University Press.

REFERENCES

1. Aliyeva, A. (2013, October 31). *Western Azerbaijanis in Turkey: 500,000 compatriots relocated in five years* (Interview with PhD in History Gafar Chakhmagli). Retrieved from <https://modern.az/tehsil/46729/turkiyedeki-qerbi-azerbaycanlilar-5-ilde-500-min-soydasimiz-krlb> (in Azerbaijani)
2. Ahmad, D. (2023, October 23, 09:32). *Seyids from Yerevan and Akhund Malik Mohammad*. Retrieved from <https://teleqraf.az/news/toplum/395033.html> (in Azerbaijani)
3. Facebook. (n.d.). *Photo post*. Retrieved from <https://www.facebook.com/photo/?fbid=360906060652197&set=a.140007102742095> (in Azerbaijani)
4. Kars Ehlibeyt Association. (n.d.). *Our mosque imams*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20181001234511/http://www.karsehlibeyt.org/camii-hocalarimiz/> (in Turkish)
5. Isikli, M. M. (1973). *The right path* (270 p.). Ankara: Gunes Matbaacilik. (in Turkish)
6. Oztas, I. (2023, April). Religion–state relations and Imami Shiism in Turkey (The Darica case). *Din Sosyolojisi Arastirmalari*, 3/4, 1–25. (in Turkish)
7. Williamson, S. F. (2023). Between mezhep and minority: Twelver Shiism in the Turkish public sphere. *International Journal of Middle East Studies*, 55, 479–497. Cambridge University Press. (in English)